

Monsieur le Double

Gerard van
Wijckersloot en
de kerkscheuring
(1702-1727)

Cees Paardekooper

Monsieur le Double

Gerard van Wijckersloot was nimmer een voorbeeld van canonieke gehoorzaamheid.

De Brusselse internuntius Vincenzo Santini over zijn protegé in 1720¹

De ziel van dat drijven [jurisdictie Haarlems kapittel] was vooral de aartspriester Gerardus van Wijckersloot, pastoor in de Poolsekerk te Amsterdam. Die man, evenals de andere kanunniken en vele voortreffelijke geestelijken, van het Jansenisme bekeerd en gehoorzaam aan de H. Stoel, was niettemin wat al te sterk gehecht aan zijn Kapittel, en, naar 't zich uit zijne brieven en handelingen met grond laat afleiden, vrij begerig om met der tijd weder enig aandeel te krijgen in het geestelijk bestuur der Missie.

Romegezinde geschiedschrijver mgr. Vrege in 1876²

Sempronius [pastoor Van Wijckersloot] is aangesproken en gevraagd of zulk een kerkvoogd van de Wijzen [Kapittelheren] verkozen dienstig was. Hij antwoordde dat een vicaris van het Kapittel beter was als een [bestuurder] van Magister [de Paus], omdat het Kapittel altijd durende was etc.

Brief van Amsterdamse pastoor J. Schouwen aan de Mechelse vicaris Hoyne van Papendrecht, 17 februari 1727³

Wat zouden wij bijvoorbeeld niet graag het dagboek bezitten van de onbekeerde Augustinus, die wij thans alleen zien door de bril van de bekeerde! Hoe bewuster memorialist, des te minder gebruik zal hij maken van het door Baudelaire genoemde eerste mensenrecht: 'le droit de se contredire', wat bij de geloofwaardige dagboekhouder heel gewoon is.

Historicus J. Presser in 1969⁴

Wie iets wil beschrijven, heeft begrippen nodig, omdat hij anders niets ziet. De historicus die denkt geen begrippen nodig te hebben volgt simpelweg de gemeenschapsplaatsen van zijn eigen tijd of milieu, en daar kan iets banaals en onjuists toe behoren zoals de secularisatiethese.

Theoloog en historicus Peter van Rooden in 1996⁵

Toch zien velen slechts wat ze willen zien.

Historicus Peter Rietbergen in 1992⁶

Monsieur le Double

Gerard van Wijckersloot en de kerkscheuring
(1702-1727)

CEES PAARDEKOOPER

Hilversum
Verloren
2024

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van onder meer
het dr. Hendrik Mullerfonds.

Afb. Voorblad

Prent 10 uit *Roma Perturbata*: 't Roomse rad van Avontuur (toegeschreven aan Carel Allard 1706,
ets. Rijksmuseum Amsterdam; obj.nr. RP-P-OB-83.133-47).

Toelichting Van 't Hof (2009: 84, 53):

In deze prent staat de Paus bovenaan het rad. Daarboven echter vliegt de Hollandse Mercurius,
die de Staten van Holland symboliseert. De Paus geeft een deel van zijn staf aan deze boodschapper,
waarbij de volgende tekst werd geplaatst:

Is Clemens nu niet zacht wyl hij aan Neerlands Staat
De helft zijn Scepters, hoe onfeilbaar, glijen laat
Of vreesd hij ook haar haat

De paus wordt omgeven door figuren als 'de Twist' en 'de Pauselijke ridder'. In de Nederlandse
staat hoefde hij met die machtsneiging echter niet aan te komen, die brak zijn zwaard en eiste vrede
voor haar onderdanen. De afloop voor de Paus werd ook in de prent duidelijk gemaakt. Clemens
mocht dan nu misschien nog op de top van het rad van fortuin staan, dat zou gauw minder worden.
In het midden van het rad werd geschreven: 'Op 't roomse rad van avontuur, wordt uitgeblust het
roomse vuur, 't valt vader Clemens zuur.'

Toelichting Spaans en Van 't Hof (2010: 35):

Codde afgebeeld met een lam en een olijftak, beide symbolen van onschuld en vrede. De Coddist
is een rijk geklede leek, een vreedzame gelovige die het met de cleresie hield. Een schrandere
jansenist wordt gekenschetst als bestrijder van 's Pausen Zotsdienst. De jezuïet heeft het gezicht
van De Cock, hoewel hij geen jezuïet was. De Paus en de jezuïet gaan vergezeld van symbolen van
heerszucht en twist.

© 2024 Cees Paardekooper
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464551044

Omslagontwerp en opmaak: Els Gulpen Grafische Vormgeving, Heerlen
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Belangrijkste personen	8
Kerkelijke ambten Gerard van Wijckersloot (<i>monsieur le double, sempronius</i>)	8
Hollandse Zending (missie)	9
Vaticaan	9
Republiek	10
Introductie	12
1 Centrale thema: coalitiestrijd over splijtende (kerk)politieke kwesties	18
1.1 Vier splijtende kwesties	18
1.2 Het staatspolitieke en kerkpolitieke krachtenveld	19
1.3 Coalities, kansrijke vensters, padafhankelijk gedrag	25
1.4 Vijf coalities geselecteerd	27
2 Formatieve jaren in Utrecht en Leuven (1665-1690)	30
2.1 Hoogburgerlijke familie	30
2.2 Katholieke subcultuur in domstad	34
2.3 1672, ook het jaar van wittiaan cornelis van wijckersloot	38
2.4 Utrechtse schooljaren	44
2.5 Alticollense, convict voor Utrechtse priesterstudenten	46
2.6 Leuven, ideologisch knooppunt Hollandse Zending	48
2.7 Drie inspiratiebronnen	52
2.8 Curriculum: tridentijns, (neo-)augustinistisch, nationaal	54
2.9 Theses over transsubstantiatie en priesterschap	56
2.10 Klaar voor pastoraat in de Republiek	60
3 Pastoor: solidair met vaderlandse coalities (1695-1713)	62
3.1 Statie Sint Anna	62
3.2 Geloofsleven op de eilanden	65
3.3 Perspectief op vaderlandse coalitie lonkt	70
3.4 De aanloop	71
3.5 Codde weigert Eedformulier te tekenen, venster gaat open	73
3.6 Hollandse Zending Chefsache Republiek, coalitie krijgt gestalte	74
3.7 Plakkaat van 17 augustus 1702, een vaderlandse gebeurtenis	78

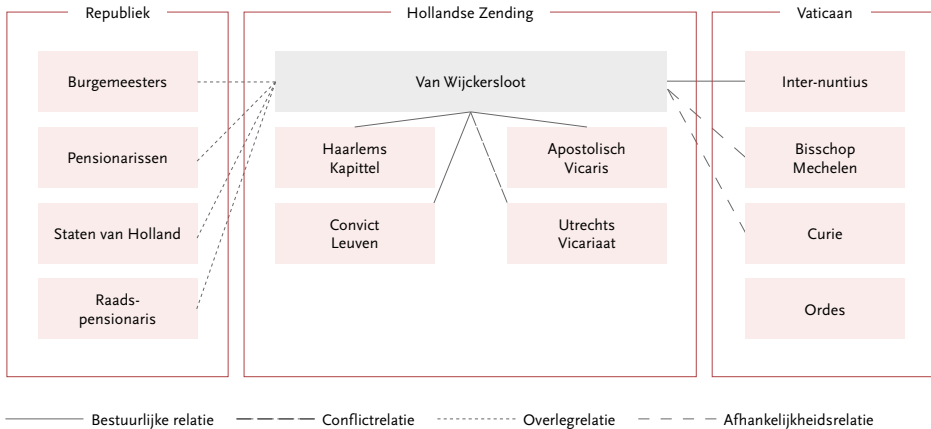
3.8	De Cock verbannen, coalitie verbrokkelt	87
3.9	Bussi neemt initiatief van cleresie over	91
3.10	Van Wijckersloot op refractariër-lijst, en er weer af	94
3.11	Vaderlandse coalitie valt uiteen	96
4	Kapittelheer: zijdelings betrokken bij Vaticaanse coalitie (1713-1717)	99
4.1	Persoonlijk geloofsleven floreert	99
4.2	Na Vrede van Utrecht neemt Santini tevergeefs het initiatief	100
4.3	Bulle unigenitus belemmert coalitievorming	101
4.4	Poging tot coalitievorming door Santini; Van Bijlevelt in beeld	103
4.5	Van Wijckersloot geeft kapittel injectie van levenskracht	106
4.6	Benoemingen kapittelvicaris verdiepen kloof met vicariaat	107
4.7	Vaticaanse eenheid ver te zoeken	109
4.8	Van Bijlevelt toch apostolisch vicaris, maar niet geadmitteerd	111
5	Aartspriester: sleutelpersoon in Hollandse coalitie (1718-1720)	118
5.1	Katholieke geloofsleven blijft floreren	118
5.2	Van Wijckersloot probeert kansrijk venster te openen	120
5.3	Vaticaan laat Van Bijlevelt niet vallen	121
5.4	Venster toch open: kandidatenlijst Van Wijckersloot en De La Bassecour	123
5.5	Venster opnieuw open: Van Wijckersloot op tweede kandidatenlijst	127
5.6	Wederom vaticaanse neen! Van Bijlevelt blijft	129
5.7	Illegale wijdingen veroorzaken nieuwe turbulentie	131
5.8	Van Wijckersloot vergroot zijn bestuurlijke ruimte	133
5.9	Staten van Utrecht volgen noodgedwongen Holland	135
5.10	Van Wijckersloot wekt toorn van Hoyneck en d'Alsace	136
6	Aartspriester: voorman in Amsterdamse coalities (1719-1723)	139
6.1	Eindelijk over de brug, naar 'ene der aanzienlijkste roomse kerken'	139
6.2	Burgemeester Pancras pakt Van Wijckersloot hard aan	144
6.3	Beerenbijt, censor morum bron van heftig conflict	149
6.4	Kapelaan Grasper en het wantrouwen tegen Van Wijckersloot	156
6.5	Coalitie met lekenelite en burgemeesters	158
7	Kapittelheer, onderhandelaar namens Haarlemse coalitie (1721-1727)	164
7.1	Lekenelites blijven zich roeren	164
7.2	Steenoven (toch) tot bisschop van Utrecht verkozen	166
7.3	Van Wijckersloot kansloze kandidaat na ontslag Van Bijlevelt	169
7.4	Kerkscheuring een feit; Van Bijlevelt toch weer apostolisch vicaris	173
7.5	Tevergeefs aanjager admissie Haarlemse kapittelvicaris	178
7.6	Overlijden in betrekkelijke stilte, met een opmerkelijk staartje	188
7.7	Aartspriesterschap Holland niet beoogde uitkomst	190
7.8	Effect kerkscheuring, bescheiden en toch betekenisvol	192

8	Schisma onvermijdelijk, geen halt aan multiconfessionele natievorming	193
8.1	Generatiewisseling	193
8.2	Utrechtse schisma: padafhankelijke, maar ongewilde uitkomst	193
8.3	Van Wijckersloot, man met één gezicht: katholiek en nationaal	200
8.4	Multiconfessionele natievorming: stagnatie en toch voortgang	203
	Nawoord	206
	Begrippen	207
	Lijst van figuren en afbeeldingen	209
	Bronnen	212
	Noten	225

BELANGRIJKSTE PERSONEN

KERKELIJKE AMBTEN GERARD VAN WIJCKERSLOOT (*monsieur le double, sempronius*)

– Pastoor Sint Anna / De Pool	1695-1727
– Aartspriester Friesland	1709-1717
– Aartspriester Amstelland en Kennemerland	1712-1727
– Aartspriester Noord-Holland	1725-1727
– Kanunnik kapittel Haarlem	1715-1727
– Provisor Pulcheria Leuven	1715-1727

Figuur 1 Het relatiennetwerk van Gerard van Wijckersloot in de Hollandse Zending, het Vaticaan en de Republiek der Zeven Provinciën.

De belangrijkste personen die in dit boek figureren worden hier opgesomd met de (belangrijkste) ambten die ze hebben bekleed. In de bronnenboeken is de spelling niet altijd hetzelfde. Bijvoorbeeld: Wyckersloot, Wijckersloot, Wijckerslooth. Ik heb gekozen voor eenduidige spelling, in dit geval: Van Wijckersloot. Sommige namen werden soms ‘verlatijnst’; ook die van Van Wijckersloot: Gerardus Wijckerslotius.

In de geheime correspondentie gebruikte het Vaticaan vaak codenamen. Zo werd Van Wijckersloot *monsieur le Double* en ook *Sempronius* genoemd. De codenamen staan tussen haken achter de familienamen in *cursief* vermeld, voor zover ze mij bekend zijn.¹

HOLLANDSE ZENDING (MISSIE)*Apostolisch vicarissen (bijnamen + zittingstermijn)*

- Johan van Bijleveld (*monsieur la Rotonde*) (1671-1727), apostolisch vicaris: 1717-1727, eerder *pastor primarius* in Den Haag en aartspriester van Delfland.
- Petrus Codde (*Sophrone, Boniface*) (1648-1710), apostolisch vicaris: 1688-1702.
- Adam Daemen (*Insulensis*) (omstreeks 1670-1717), apostolisch vicaris: 1707-1717.
- Johannes van Neercassel (*I. de Man*) (1623-1686), apostolisch vicaris: 1663-1686.

Haarlems Kapittel (Probabilitas)

- Johannes de Jager (1663-?), pastoor Willibrord buiten de veste (Beerenbijt): 1721-?
- Johan(nes)/Joan van den Steen (á Lapide, Galba, de la Chandelle, Corps de Reserve) (1676-1747), pastoor In den Hoeck: 1719-1747, kapittelheer: 1713-1747, provisor Pulcheria: 1717-1747, eerste aartspriester Holland: 1727-1747.
- Martinus de Swaen (1651-1713), president Hoge Heuvel Leuven (Alticollense): 1681-1692, pastoor In den Hoeck: 1692-1713, kapittelvicaris Haarlem: 1692-1713.

Utrechts vicariaat / Oudbisschoppelijke cleresij (Cleresie) (na Schisma van 1723)

- Cornelius Barchman Wuytiers (1692-1733), tweede bisschop van de Katholieke kerk van de oudbisschoppelijke cleresij: 1725-1733; standplaats Leiden.
- Willem van Dalennoort (1658-1738), lid Utrechts vicariaat; standplaats Den Haag.
- Joan Christiaan van Erckel (*Johan Hendrikse, Janus Palaeologus, Janus Hendrik Regthart*) (1654-1734), lid Utrechts vicariaat, standplaats Delft.
- Hugo (Huig) van Heussen (*monsieur le Cordonnier, Hussius, Van Staden, Urbanus, Thimotee*) (1659-1719), kapittelvicaris: 1712-1717, standplaats Leiden.
- Pasquier Quesnel (D(u)P(uis)) (1634-1719).
- Cornelis Steenoven (1661-1725), lid Utrechts vicariaat, eerste bisschop van de katholieke kerk van de oudbisschoppelijke clerezij (kerk van Utrecht): 1723-1725.

Nota bene

- Joan Ophuys (1667-?), aartspriester van Salland, kandidaat apostolisch vicaris.

VATICAN*Pausen*

- Clemens XI (*Magister, Maurice*): 1700-1721.
- Innocentius XIII (*Magister*): 1721-1724.
- Benedictus XIII (*Magister*): 1724-1730.

Curie

- Fabrizio Paolucci (1651-1726), kardinaal staatssecretaris: 1700-1724 (met korte onderbreking).

Nuntii (Ulysses), (aarts)bisschoppen, vicarissen en geleerden in Zuidelijke Nederlanden

- Thomas d'Alsace de Boussou (*Cato, le maitre*) (1679-1759), aartsbisschop Mechelen: 1716-1759.

- Giovanni Bussi (*Blondus*) (1657-1726), internuntius Brussel: 1698-1706, nuntius Keulen: 1707-1712.
- Bernard Désirant (1656-1725), augustijner theoloog, bestrijder van het jansenisme.
- Cornelius Hoyneck van Papendrecht (1686-1752), vicaris-generaal Mechelen: 1714-1752.
- Vincenzo Santini (1676-1728), internuntius Brussel: 1713-1721, en supervisor Hollandse Zending; vanaf 1721 nuntius te Keulen.
- Guiseppe Spinelli (1694-1763), internuntius Brussel: 1721-1725, nuntius te Brussel: 1725-1731.

REPUBLIEK

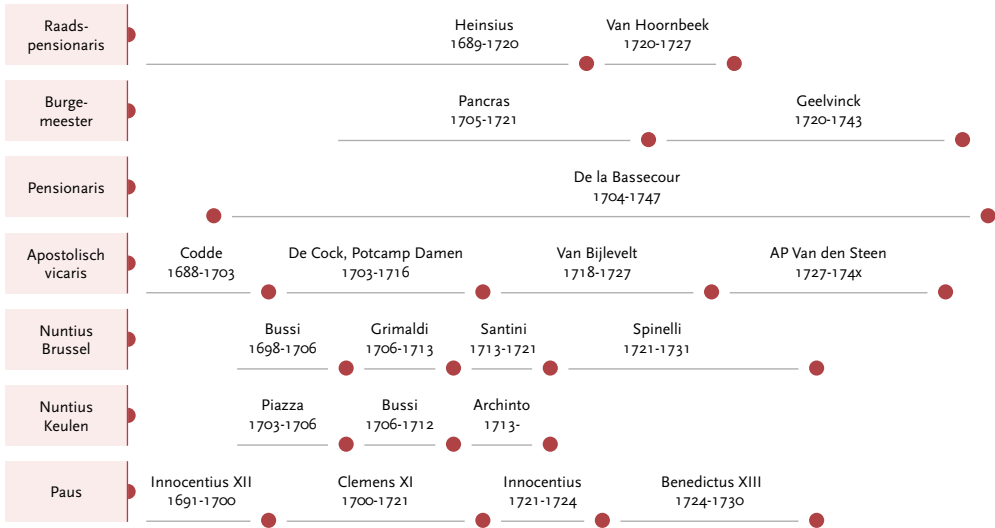
- Maria Bloemaert-Codde (ca. 1642-?), zus van apostolisch vicaris Petrus Codde.
- Frederik Bloemaert [Blommaert, Blommert] (1614-1690), koopman en echtgenoot van Maria Codde.
- Jacob de la Bassecour (1664-1748), (tweede) stadspensionaris van Amsterdam: 1704-1747.
- Willem Buys (1661-1749), stadspensionaris van Amsterdam: 1693-1725.
- Bruno van der Dussen (monsieur Court Après, de Pijpenman) (1660-1741), burgemeester, pensionaris van Gouda: 1688-1741.
- Albert Fabricius (1676-1736), pensionaris Haarlem: 1716-1726.
- Anthonie Heinsius (Symmachus, Adrien) (1641-1720), raadspensionaris van Holland: 1689-1720.
- Isaac van Hoornbeek (1655-1722), raadspensionaris: 1720-1727.
- Johan Hulft (1646-1709), resident van de Republiek in Brussel: 1688-1709.
- Gerbrand Pancras (1658-1721), burgemeester Amsterdam: 1705-1721 (met onderbrekingen).

Diplomaten (die soms namens het Vaticaan gezant waren)

- Baron Freiherr Arnold von Heems (?-1718); keizerlijk / Oostenrijks gezant in Den Haag: 1713-1718.²
- Graaf William Cadogan (1675-1726), Brits diplomaat in de Republiek.
- Graaf João Gomes da Silva van Tarouca (1671-1738), Portugees diplomaat in de Republiek.
- Markies De Monteleon, Don Isidro Casado de Avezada y Rosales (1667-1739), Spaans gezant in Den Haag.³
- Markies De Prié, Ercole Turinetti (1658-1726), Italiaan, gevolmachtigd minister van Oostenrijkse keizer Karel VI in Oostenrijkse Nederlanden, standplaats Brussel: 1713-1724.⁴

Nota bene

- Francisco Mollo (1648/1649-1721), rooms-katholieke marraan afkomstig uit Bellinzona, als koopman gevestigd in Amsterdam, getrouwd met Anna Maria Ooms in 1674. Resident van de Poolse koning: 1679-1710, ook werkend in opdracht van de Amsterdamse burgemeesters en de stadhouder, hij verrichtte ook werkzaamheden voor de Franse koning.⁵

Figuur 2 De belangrijkste ambtsdragers op de tijdlijn.

Achter in het boek staat een verklarende begrippenlijst.

INTRODUCTIE

In dit boek staat de betrekkelijk onbekende Gerard van Wijckersloot centraal. Hij is afkomstig uit een aanzienlijke Utrechtse familie en was pastoor van de Amsterdamse statie Sint Anna, aartspriester van Amstelland en Kennemerland en kanunnik van het Haarlemse kapittel. Daarnaast was hij provisor van het Leuvense convict Pulcheria. Ook was hij twee keer kortstondig kandidaat apostolisch vicaris.¹ Deze Gerard was prominent betrokken bij de conflicten die historiografisch bekend staan als de troebelen in de Hollandse Zending, die uitliepen op het Utrechtse Schisma van 1723 als een niet beoogde uitkomst.²

In zijn *Genealogie van het geslacht Van Wijckersloot* schrijft Wittert van Hoogland dat Gerard 'een aanzienlijke rol speelde tijdens de jansenistische troebelen onder het apostolisch vicariaat van Johannes van Bijlevelt'.³ Toch moet hij het in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* doen met een bescheiden lemma.⁴ Historicus Gian Ackermans heeft hem opgenomen in zijn bijkans uitputtende verzameling biogrammen, maar moet hem verder links laten liggen in zijn *'Bisschoppen en priesters in de Republiek, 1663-1705'*.⁵ In deze periode kon Gerard immers nog geen rol spelen; dat waren zijn formatieve jaren en de start van zijn kerkelijke loopbaan. In wetenschappelijke geschriften, monografieën en biografieën over de Hollandse Zending wordt hij ten tonele gevoerd.⁶ Hierin wordt de duiding van Wittert van Hoogland bevestigd. Ook uit zijn correspondentie met hooggeplaatste personen in het Vaticaan, de Republiek en de Hollandse Zending blijkt overduidelijk dat Van Wijckersloot ertoe deed. Helaas heeft hij weinig eigen werk achtergelaten. Gelukkig beschikken we wel over zijn Leuvense theses uit 1690. Die geven een goed beeld van met name de moraaltheologische en pastorale opvattingen die hij tijdens zijn formatieve jaren in Leuven ontwikkelde.⁷ In de musea zijn helaas geen beeltenissen van Gerard van Wijckersloot te vinden, wel portretten van zijn familieleden: kunstschilder Johan en pastoor Cornelis van Wijckersloot. Ook vele collega-prelaten met wie hij is omgegaan zijn geportretteerd, bijvoorbeeld Hugo van Heusen, Joan van Erckel, Martinus de Swaen, Joan van den Steen, Jacob Krijs, Theodorus de Cock en Cornelis Hoyneck van Papendrecht.

MONSIEUR LE DOUBLE

In de Vaticaanse correspondentie wordt Van Wijckersloot soms *monsieur le Double* genoemd.⁸ Dit boek laat zien dat dit geen onschuldige benaming was. De Curie heeft hem nooit volledig vertrouwd. Men vond hem een man met twee gezichten. Hij was weliswaar trouw aan de

katholieke kerk, maar claimde tegelijkertijd bestuurlijke vrijheden voor zijn Haarlemse kapittel. Bovendien voelde hij zich een Hollander en gedroeg zich mede daarom ook loyaal aan de stedelijke en provinciale regenten van de Republiek. Zijn tegenstrever Hoynck van Papendrecht, de invloedrijke vicaris van Mechelen, stelde meermaals vast dat hij 'zich de gunst van de Amsterdamse magistraat [had] weten te winnen en 't liet zich aanzien dat hij meer dan ieder ander welgevallig zijn zoude aan de Regering'.⁹ Niettemin werd hij in Vaticaanse kringen een 'ottimo sacerdote' genoemd, een uitstekende priester.¹⁰ Ook in regentenkringen was zijn reputatie bepaald niet onverdeeld positief, vanwege zijn loyaliteit aan het Vaticaan. Enige malen probeerden Amsterdamse burgemeesters hem het werk zelfs onmogelijk te maken.

Ondanks al hun bezwaren hadden zowel de wereldlijke autoriteiten als de Vaticaanse gezagsdragers Van Wijckersloot toch nodig om hun belangen te behartigen. Ze vonden hem 'onmisbaar,' hoe controversieel hij zich soms ook gedroeg. Dat het lastig werken was met hem, was volgens internuntius Santini 'niet te wijten aan onwil, doch aan onvermogen'. Daardoor stond hij wel borg voor 'veel ergernis en opwinding'.¹¹

De dubbele, wellicht dubbelhartige loyaliteit van Gerard van Wijckersloot hoeft ons niet al te zeer te verwonderen. Begin achttiende eeuw leefden en werkten de prelaten in de Hollandse zending immers onder lastige omstandigheden. Ze moesten loyaal zijn aan het Vaticaan en aan de Republiek. Het Vaticaan eiste onderwerping aan het pauselijke gezag en trouw aan de kerkelijke leer. Tegelijkertijd ontkwamen de priesters er niet aan ook loyaal te zijn aan de stedelijke en provinciale regenten. Feitelijk was de Republiek een multiconfessioneel land.¹² Wel was vervolging ('persecuting') een politieke grondtrek, noteert historicus Parker treffend in zijn spraakmakende *Faith on the margins*.¹³ De katholieke gemeenschappen met hun huiskerken (schuilkerken) en corporaties werden openlijk getolereerd. Tegelijkertijd waren de prelaten tamelijk rechteloos. Admissie (toelating van een priester op een statie) was geen recht en de willekeur van de schout bepaalde de hoogte van de recognitiegelden (belasting). Boetes, gevangenisstraf en verbanning hingen altijd als een zwaard van Damocles boven hun hoofden. Een 'uneasy confessional coexistence' was, aldus historicus Frijhoff, de normaal in het dagelijkse leven van vrijwel alle priesters.¹⁴ Ze konden daarom niet anders dan zich voegen in de religieuze en sociale politiek van de stedelijke en provinciale regeringen.¹⁵ Mede hierdoor was de clerus allengs afhankelijk geraakt van katholieke families. Die beschermden priesters en huiskerken tegen schouten en baljuws. Ook hielden ze sociale voorzieningen als het Amsterdamse Maagdenhuis in stand.¹⁶ Zij waren hun steun en toeverlaat geworden, en vaak zelfs hun patroon. Ook aan hen moesten priesters hun loyaliteit tonen.

Toch, of juist daarom waren de meeste priesters stevige persoonlijkheden, zo ook Gerard van Wijckersloot. Ook dit hoeft ons niet te verbazen. Zij moesten zich immers staande houden terwijl ze min of meer rechteloos waren. Veel hogere prelaten waren ambitieuze, gemotiveerde, maar vaak ook rancuneuze persoonlijkheden die elkaar met verve bestreden. Ze waren overtuigd van het eigen gelijk, ideologisch gedreven, emotioneel, jaloers, eerzuchtig en bepaald niet onbaatzuchtig. Vaak gedroegen ze zich 'kleinzielig', waren gauw 'gekwetst' en verloren zich in 'sacristieruzies'.¹⁷ In de methoden die ze toepasten om hun doel te bereiken 'lieten zij zich vaak van hun zwakste menselijke zijde kennen'; soms maakten zij elkaar verdacht bij de parochianen, baljuw of magistraten.¹⁸ Krasse taal werd daarbij niet geschuwd:

Windbuilen, blaaskaken, onbeschaamde leugenaars, bedriegers, huichelaars, ziedaar de aanduidingen die men voor zijn tegenstanders in petto had. Er werden versjes en liedjes verspreid die prominente leden van de clerus op de hak namen, waarin Van der Werve [...] een veinzer werd genoemd. Van Haefen [...] een renegaat, en Van Erckel ronduit een schijter.¹⁹

Een belangrijke oorzaak van de onderlinge controverses is gelegen in het feit dat de Nederlandse kerkprovincie ‘een in aartsbischdommen en reguliere prefecturen ontbonden veelheid’ was geworden, zo verzuchten de historici Rogier en De Rooy in hun standaardwerk uit 1953.²⁰ Deze ontbonden veelheid was een gevolg van het beëindigen van de bisschoppelijke hiërarchie in 1592. In de ogen van de Heilige Stoel had de katholieke kerkprovincie binnen de protestantse Republiek geen bestaansrecht. Ze verklaarde haar tot missiegebied. Een apostolisch vicaris werd de hoogste prelaat, zonder bisschoppelijke bevoegdheden. Door het wegvallen van het bisschoppelijke gezag kon de onenigheid in de Hollandse Zending gemakkelijk toenemen. Allengs kozen ambtsdragers en ‘partijen’ tegengestelde doelen en strategieën. Daarbij zochten ze samenwerking met ambtsdragers en bestuursorganen van zowel het Vaticaan als de Republiek. De conflicten die regelmatig uitbraken, escaleerden uiteindelijk tot het Utrechtse Schisma van 1723.²¹ Toen werd de Utrechtse cleresie geëxcommuniceerd. Die ging hierna als zelfstandig genootschap verder als de Katholieke Kerk van de oudbisschoppelijke cleresij. Het overgrote deel van de Hollandse clerus en gelovigen bleef na de kerkscheuring binnen de moederkerk. Zo ook het Haarlemse kapittel van Gerard van Wijckersloot.

Na 1727 veranderde het toneel in de Hollandse Zending ingrijpend, mede als gevolg van het overlijden van een aantal hoofdrolspelers, onder wie Gerard van Wijckersloot. De onderlinge controverses werden minder heftig. Ook de conflicten met de wereldlijke autoriteiten namen in intensiteit af. Wel zorgden ophitsende dominees af en toe voor een forse anti-papistische eruptie.²² Het Vaticaan ondernam geen pogingen meer om een apostolisch vicaris geadmitteerd te krijgen. De Brusselse nuntius werd aangesteld als de vice-superior van de Hollandse Zending met de aartspriester van Holland als de hoogste prelaat in Holland, Zeeland en West-Friesland. Tot 1853 – het jaar van de Kromstaf – heeft deze bestuurlijke oplossing stand gehouden.²³

TWEE MOTIEVEN

De kerkscheuring van 1723 is in de (oud)katholieke wereld en ook in de (katholiek getinte) historiografie nog altijd een roemruchte gebeurtenis.²⁴ Daarom is het opmerkelijk dat er in 2023 amper aandacht is geweest voor haar driehonderdste verjaardag. Het heeft er alle schijn van dat de troebelen en het Utrechts Schisma als voltooid verleden tijd worden beschouwd. Waarom dan toch opnieuw een boek over deze kwestie? Daarvoor heb ik twee motieven.

Het eerste motief: het verbaast mij dat historici het nog altijd niet eens zijn of het Utrechts Schisma onontkoombaar was. Wel is er in de historiografie consensus dat de breuklijnen in de Hollandse Zending al ver voor 1723 zichtbaar waren.²⁵ Genoemd worden het collectieve protest van de clerus tegen de suspensie van apostolisch vicaris Petrus Codde en het niet

accepteren van provicaris Theodorus de Cock in 1702, het aanvankelijk niet erkennen van apostolisch vicaris Adam Daemen in 1707, de excommunicatie van Joan Christiaan van Erckel in 1711 en de faliekant mislukte admisie van de Romegetrouwe apostolisch vicaris Johan van Bijlevelt eind 1717.²⁶ In het licht van deze breukmomenten lijkt de scheuring van 1723 een logische voltooiing van een slepend proces waarin partijen afkomstig uit de Hollandse Zending, het Vaticaan en de Republiek elkaar niet meer tegemoet wilden komen. Met name het Haarlemse kapittel en het Utrechtse vicariaat kwamen lijnrecht tegenover elkaar te staan.

De talrijke publicaties van generaties (oud)katholieke historici over het Schisma geven echter geen eenduidig antwoord op de al dan niet onontkoombaarheid ervan.²⁷ Hun geschiedschrijving over de troebelen is lange tijd partijdig geweest. Het lijkt er soms op dat ze slechts zagen wat ze wilden zien.²⁸ Met name Lodewijk Rogier, toch de grote man van de katholieke historiografie in de eerste helft van de vorige eeuw, staat hiervoor model. Zo noemt hij apostolisch vicaris Petrus Codde, na een enkel positief woord, 'halfslachtig' en 'een zwakkere persoonlijkheid' dan zijn voorganger Van Neercassel; het zou hem hebben ontbroken aan een 'sensus romanus'.²⁹ Al te veel bewijs levert hij niet en de contra-indicaties laat hij liggen. Zo weigerde Codde het beruchte Eedformulier van paus Alexander te tekenen. Voorwaar een dappere daad. Rogier had deze negatieve kwalificaties kennelijk nodig om zijn hartgrondige afkeuring uit te spreken over wat er in de Hollandse Zending heeft plaatsgevonden. In zijn overigens interessante dissertatie over de strijd tussen kerk en staat stelt kerkhistoricus Giezenaar vooral de Utrechtse cleresie in staat van beschuldiging, omdat zij zich in woord en daad keerde tegen de Heilige Stoel. Dat op de inzet en het optreden van het Vaticaan ook veel is af te dingen laat hij vrijwel onbesproken.³⁰ Dat geldt evenzeer voor wat de autoriteiten van de Republiek hebben gedaan.

Vanaf de jaren zestig in de twintigste eeuw is er een kentering op gang gekomen. De meeste historici kiezen sindsdien voor een meer geobjectiveerde toon. Zij voelen zich niet langer gebonden aan de Vaticaanse of oudkatholieke doctrines en voorschriften.³¹ De aandacht is verlegd van een eenzijdige nadruk op de kerkpolitieke strijd (*église*) naar de verscheidenheid aan geloofsbelevingen in de Hollandse Zending (*religieuse*) met haar eigen subculturen in de hegemoniale protestantse samenleving.³² Historici als Spiertz, Clemens en met name Frijhoff hebben dit pad geëffend.³³ Frijhoff noemt kerken betekenisvol gemeenschappen van gelovigen. Tegelijkertijd laat hij zien dat de machtsinstututen de lokale geloofsgemeenschappen in hun greep probeerden te houden door de gelovigen te binden aan de pauselijke doctrines.³⁴ Dat lukte lang niet altijd. Al was het maar omdat, als gezegd, de lokale prelaten afhankelijk waren geworden van katholieke burgers.

Niettemin worden er nog altijd uiteenlopende verklaringen gegeven voor het ontstaan van het Utrechtse Schisma. Hiervoor worden termen gebruikt als noodgedwongen, onontkoombaar en ongewild.³⁵ Mij intrigeert daarom de vraag of de betrokken ambtsdragers en partijen afkomstig uit het Vaticaan, de Republiek en de Hollandse Zending de kerkscheuring al dan niet daadwerkelijk hebben willen voorkomen, en wat ze daarvoor al dan niet met lekengroeperingen hebben gedaan of gelaten.

Dat brengt me bij mijn tweede motief: De lekenelite en de clerus vonden dat de Hollandse Zending een nationale kerkprovincie behoorde te zijn. Ondanks de repressie en onderdruk-

king voelden zij zich vaderlander en gedroegen zich soms patriottisch.³⁶ Het Vaticaan keerde zich met kracht tegen dit streven. Zo werd het invloedrijke boek van de vooraanstaande Utrechtse prelaat Hugo van Heussen, *Batavia Sacra*, zwaar bekritiseerd, omdat hij zich hierin sterk maakte voor de nationale kerk. Bernard Désirant, een van de belangrijkste bestrijders van de Hollandse kerk, schreef *Batavia Vera* als tegenhanger van *Batavia Sacra*.³⁷ Hoyncq van Papendrecht, een andere tegenstander van de Hollandse clerus, bouwde hierop voort met zijn *Historia*.

De Hollandse prelaten gingen ervan uit dat de Republiek een natie was waarin de verschillende religies naast elkaar recht bestaan hebben. Historicus Rietbergen noemt multiconfessionaliteit daarom een nationale karakteristiek, toen al. Allengs was er in de steden en provincies en daarmee in de gehele Republiek een meervoudig zelfbeeld ontstaan.³⁸ In de grotere, stedelijke gemeenschappen waren, zo noteert hij,

de monopolieaanspraken van universele, calvinistische uniformiteit niet realiseerbaar. Stadsregeringen zagen dan ook niet zelden meer heil in een wat civielere benadering van de religie, die burgerdeugden en de notie van de stad als corporatie benadrukte.³⁹

Mij fascineert de rol van de clerus en katholieke elite in het proces van multiconfessionele natievorming. Vanuit dit perspectief ben ik benieuwd naar de betekenis hiervan voor de al dan niet onontkoombaarheid van het Schisma. Gerard van Wijckersloot was in dit proces een representant van prelaten met een dubbele loyaliteit. Hij wilde loyaal zijn aan het Vaticaan en aan de Republiek. Als *monsieur le Double* zou hij een man met twee gezichten zijn geweest.

In wetenschappelijke kring is er lange tijd weinig aandacht geweest voor de Hollandse Zending als een vraagstuk van multiconfessionele natievorming.⁴⁰ De negentiende-eeuwse conciliante historici hebben dit thema goeddeels laten liggen.⁴¹ Zo heeft de eerste academische vaderlandse geschiedschrijver Robert Fruin amper geschreven over het belang dat de vaderlandse regenten hadden bij een nationaal functioneren van de Hollandse Zending.⁴² De twintigste-eeuwse historicus Pieter Geyl maakt er meer werk van. Hij wijdt, bijvoorbeeld, uit over de onderhandelingen die hebben plaatsgevonden tussen Hollandse regenten en leidinggevende prelaten. Een analyse van de interventies door de bestuursorganen van de Republiek vanuit het perspectief van natievorming maakt hij evenwel niet.⁴³ Ook kerkhistoricus Van der Vorst laat in zijn buitengewoon informatieve monografie over de troebelen in de Hollandse Zending dit thema rusten; een enkele keer gebruikt hij de term vaderland, zonder de relatie te leggen met het moeizame proces van natievorming.⁴⁴

Historicus Jacobs komt aan het eind van zijn dissertatie over Van Erckel met een interessante beschouwing over het zogenoemde Batavisme.⁴⁵ Deze zienswijze heeft een politieke en een ecclesiologische dimensie. Politiek gezien wordt de niet-katholieke burgerlijke regering erkend als het bevoegd gezag. Het heeft onder meer tot taak alle onderdanen te beschermen tegen elke onrechtmatige machtsuitoefening van buitenaf, ook tegen die van Rome. Het wereldlijk gezag mag in bepaalde gevallen zelfs het gezag van het Vaticaan overstijgen. Zo zou het gerechtigd zijn de benoeming van een prelaat eerst goed te keuren alvorens het Vaticaan hem jurisdictie verleent. Ecclesiologisch gezien behoren concilies boven de paus te staan en krijgen pauselijke uitspraken pas rechtskracht wanneer ze lokale bisschoppen die accepteren. Jacobs richt zich echter voornamelijk op de relatie tussen het Utrechtse vica-

riaat en het Vaticaan. De aard en intensiteit van de relaties tussen de Hollandse clerus en de regenten van de Republiek laat hij goeddeels buiten beschouwing.

In het alom geprezen ijk-boek 1650 van Frijhoff en Spies staat slechts een enkele passage over de wereldlijke overheid. Die kantte zich tegen een herstel van de nationale bisschoppelijke hiërarchie. Dat stond gelijk aan landverraad.⁴⁶ Onderbelicht blijft dat stedelijke en provinciale regenten samenwerkten met katholieke lekengroepen.⁴⁷ Dit thema vergroot historica Joke Spaans juist uit. Zij stelt vast dat de stedelijke regeringen en de gewestelijke Staten de katholieke burgerij en clerus verplichtten zorg te dragen voor hun katholieke armen. Ook bemoeiden ze zich vaak indringend met de staties via admmissie en recognitie. Sommige stedelijke regeringen waren er zelfs op uit de Hollandse Zending een nationaal-statelijke kerkelijke organisatie te geven.⁴⁸ Zij bedreven dan zogezegd religiepolitiek.⁴⁹ De betekenis hiervan voor de rol van de Hollandse Zending in de multiconfessionele natievorming laat Spaans evenwel onbenoemd.

Socioloog Peter van Rooden verzet zich in zijn *Religieuze regimes* met verve tegen de bewering dat de godsdiensten geen factor van betekenis zijn geweest in het proces van natievorming. Zijn centrale these is dat de religies juist wel een krachtige factor zijn geweest in de natievorming met hun eigen verhalen, mythen, tradities, gewoonten en gebruiken. Dat gold ook voor de katholieke religie en haar instituties in de Hollandse Zending. Hij betoogt dat de Republiek hierdoor geen protestantse orde heeft kunnen opleggen aan de gehele bevolking. Er is toen 'een werkelijk originele religieuze orde' ontstaan, althans in Holland, Utrecht en Friesland.⁵⁰ Met het recht op benoeming en admmissie hielden de stedelijke regeringen het oppertoezicht bij alle kerkelijke gezindten; erkenning en bemoeienis gingen hand in hand.⁵¹ Van de Hollandse Zending als exponent van de originele religieuze orde in het moeizame proces van natievorming heeft hij helaas geen specifieke studie gemaakt.

Historicus Parker laat zien dat de strijd in en om de Hollandse Zending ook ging over wat de wettelijke scheidslijnen moesten zijn tussen het private, publieke en politieke domein. Met name katholieke lekengroeperingen betwistten allengs het monopolie van de gereformeerde kerk in de publieke ruimte.⁵² Het publieke domein zou multiconfessioneel moeten worden. Recent hebben de buitenlandse historici Forclaz en Yasuhira voorbeelden van deze gevechten beschreven.⁵³ Zij tonen aan dat de katholieke burgerij het aandurfde om haar rechten in het publieke domein op te eisen. Mede hierdoor werden ze een actor van betekenis in de conflicten over de zeggenschap in de Hollandse Zending. Wat de betekenis hiervan is geweest voor de kerkscheuring laten zij onderbelicht.

Kortom, er is voldoende reden om mijn onderzoek naar de troebelen in de Hollandse Zending te relateren aan het proces van multireligieuze natievorming.

1723 is het jaar waarin de katholieke kerk scheurde; nog altijd een unieke gebeurtenis. Het was de uitkomst van de decennialange troebelen in de Hollandse kerkprovincie. Voorafgaand en rondom het zogenoemde Utrechtse Schisma bestreden veel hogere prelaten elkaar, stuk voor stuk ambitieuze, gemotiveerde, maar vaak evenzeer rancuneuze persoonlijkheden. Ook pastoor Gerard van Wijckersloot mengde zich in het conflict. In het Vaticaan stond hij bekend als ‘Monsieur le Double’ – dat was bepaald niet positief bedoeld. Hij wilde zowel de regenten van de Republiek als de Vaticaanse autoriteiten te vriend houden om zijn eigen onafhankelijkheid te bewaren.

Vanuit het perspectief van Van Wijckersloot vraagt auteur Cees Paardekooper zich af of de kerkscheuring onontkoombaar was. Hij plaatst daartoe de troebelen in het decor van de pogingen van de Hollandse prelaten en de hogere katholieke burgerij om de kerkprovincie meer onafhankelijk te maken van het Vaticaan. Ook omdat ze volwaardig deel wilden uitmaken van de Hollandse natie. In hun streven naar zelfstandigheid en gelijkwaardigheid sloten ze gelegenheidscoalities met vaderlandse regenten en Vaticaanse autoriteiten die een forse dynamiek in en om de kerkprovincie veroorzaakten. Zo bezien kunnen de troebelen worden geduid als een nieuwe fase in het emancipatieproces van het katholieke volksdeel; dit proces wordt getypeerd als multireligieuze natievorming. De gevolgen ervan ervaren we nog altijd.

Gerard van Wijckersloot
andré Volten

Cees Paardekooper (1952; www.ceespaardekooper.nl) studeerde politicologie en bestuurskunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, en is inmiddels ruim veertig jaar aan het werk. Hij startte zijn loopbaan als docent bestuurskunde en beleidskunde, werd daarna ambtenaar op het ministerie van OenW en is vanaf 1995 werkzaam als organisatieadviseur. Daarnaast is hij sinds jaar en dag bestuurslid van verenigingen en stichtingen in het maatschappelijke middenveld; op dit moment van de Stichting André Volten. Sinds vijftien jaar is hij ook auteur van boeken over de voltooid verleden tijd. *Architect in de Bollenstreek* (Lokaal Boek 2010), *Omstreden Normalisering* (Van Genep 2013), en *Kooplieden en Stadspolitiek* (Verloren 2022).

